

ФРИДРИХ НИЦШЕНИНГ БУДДАВИЙЛИККА МУНОСАБАТИ

РУЗМАТОВА ГУЛНОЗ

Фалсафа фанлари доктори, профессор, Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ

Аннотация. Мақолада Ницшенинг буддавийликда устунликни кўргани, буддизмда қадриятларни қайта баҳолаш масаласига бўлган муносабати ўрганилган.

Таянч сўз ва иборалар: буддавийлик, христианлик, инсонийлик, “қуллар ахлоқи”, “ҳукмдорлар ахлоқи”, Зардўшт, аъло одам, “ҳаёт фалсафаси”, нигилизм.

Аннотация. В статье рассматривается видение Ницше преимущества буддизма и его отношение опыту переоценки ценностей в буддизме.

Опорные слова и выражения: буддизм, христианство, человечность, “мораль рабов” “мораль господ”, Заратустра, сверхчеловек, “философия жизни”, нигилизм.

Abstract. The article considers Nietzsche's vision of superiority in Buddhism and his attitude to the reassessing of values in Buddhism.

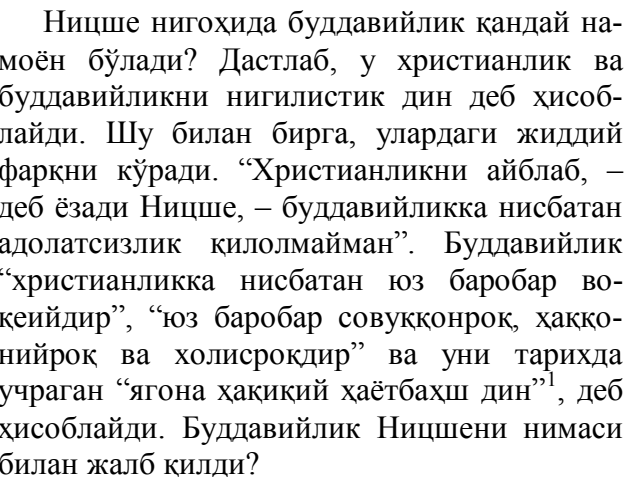
Keywords and expressions: buddhism, christianity, humanity, “slave morality”, “master morality”, Zarathustra, overman, “philosophy of life”, nihilism.

Фридрих Ницше (1844–1900 йиллар) шахсияти доимо ўзига оҳанграбодек жалб қиладиган мутафаккирлар сирасига киради. Унинг инсон, “аъло одам”, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик, дин, Шарқ дунёқарашига муносабати ўзига хос. Умуман олганда, Фридрих Ницше Шарқ фалсафаси билан махсус шуғулланмаган бўлса ҳам, лекин у “Дажжол” асарида буддавийлик ҳақида фикр юритади. Бу христианлик масаласи туфайли содир бўлади. Файласуф икки динни қиёсий ўрганиб, буддавийлик ҳақида ижобий фикр билдиради. Бунинг ўзига хос сабаблари мавжуд. Ницшенинг ҳаётдан олган сабоғи соғломлаштиришдан иборат эди, лекин буддавийлик бундан мустасно бўлмаган. Ницшенинг мақсади “ҳамма азоб келтирувчи жараёнларга нисбатан исён бўлган”, бунга “Рихард Вагнер, Артур Шопенгауэр ва ҳозирдаги “инсоният”¹ кирган”².

¹ “Инсоният” деганда, Ницше христианча ҳамдардлик тарғиботини тушунган.

² Ницше Ф. Казус Вагнер. Проблема музыканта // Ф.Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 526.

Ницшенинг буддавийлик ҳақидаги тасаввурлари асосан иккиламчи манбалардан, Шопенгауэр ва Пауль Дэйссен орқали шаклланган. Уларни файласуф Европадаги ҳинд фалсафасининг биринчи билимдонлари деб ҳисоблаган. Шарҳловчилар ҳам Г. Ольденбергининг “Будда, унинг ҳаёти, таълимоти ва жамоаси” китобини манба сифатида тан олган, лекин Ницшенинг биографлари биринчи манба сифатида инглизча таржимадаги “Сутта – нипата” билан таниш бўлганлигига ишора қилади. Буддавийликка “мубтало бўлмаган” Ницшенинг “ҳаёт” концепциясига бу таълимот хавф солмаган. Зеро, файласуф кўпроқ европа инсони учун қайғуради. Мазкур инсоний нигилизм шаклларида қарши кураш билан овора бўлади. Ницше буддавийликни европаликларнинг “бўлажак” касаллиги сифатида кўради. Унинг фикрича, демократик ҳаракатларнинг христианлик билан ўхшашлиги азобга нисбатан нафрат орқали намоён бўлади. Бу Европада “янги буддавийлик” сифатида хавф солади. Ҳар бир нигилистик инстинктда у Вагнерни айблайди, бу ницшеча буддавийлик инстинктлари билан баробардир.

Нишсе томонидан буддавийликка берилган шундай таснифдан маълумки, у буддавийликнинг хинаян ва махаян анъаналарини фарқламаган. Агар хинаян тарафдорлари - нирванага яқка ҳолатда эришиш мумкинлигига ишонган бўлса, – бу архатлик идеали бўлиб, элитарликка дахлдор роҳиблик буддавийлиги ҳисобланиб, “эгоистик” деб аталган. Махаяначилар бодхисагва идеалларига таяниб, кенг қатламни буддавийлик мафқурасига қақирган, роҳиблик рутбаларига амал қилиши шарт бўлмаган. Зеро, эзгуликнинг чексиз тарғиботи нурланишга олиб келади, деб ҳисоблаганлар, бу роҳиблик амалиётида йогик таълимотга хос бўлган. “Бу буддавийликнинг диний идеалларига кенг йўл очган, аҳолининг анъанавий таълимот олиш имконига эга қатламидан ташқари, таълимот олишга эга бўлмаган брахманча тизимнинг қуйи поғонасида жойлашган касталарга ҳам мумкин бўлган”⁴.

Ницше “куллар ахлоқи” ва “хукмдорлар ахлоқи”ни ажратган. Шунда христианлик ахлоқини биринчи турга мансуб деган. Буддавийлик унинг таснифига кўра, кўприк ролини ўйнайди: “Бу ҳаракатнинг йўлбошчилари юқори қатлам вакилларида иборат”; маҳаяналарнинг демократик қоидалари Ницшени кизиқтирмаган, уни эътибордан четда қолдирди. Христианликда, Ницшега кўра, фақат қуйи табақа халоскорликка интилади, шунинг учун ҳам “христианликка босқинчи тушунчалар керак бўлган, чунки бу жоҳиллик устидан хукмронлик учун шарт эди”. Буддавийлик, Ницше фикрига кўра, ҳорғинликка йўғрилган, охиратга яқинлаштирадиган, “цивилизация” динидир, “руҳиятнинг юқори чўққисига эришган, олиймансаб, нозиктаб қатлам динидир”⁵. Шу маънода, буддавийлик христианликдан юқори туради.

⁴ Рудой В.И. Истоки идеологии индо-буддийской традиции // Буддизм в переводах. Альманах. Вып. 2. – СПб., 1993. – С. 352.

⁵ Ницше Ф. Антихрист // Ф.Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 647–648.

Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 647–648.

“Христианча касалхона ва қамоқхона атмосферасидан қутулиб, эркин нафас оласан, бу янада юксакрок, янада кенгрок дунёдир. Янги Аҳд Мануга қиёслаганда жуда абгор кўринади!”¹.

Ницшенинг “Ману қонунлари”га муносабати, буддавийликка ўхшаб, икки хил. Бир томондан, ҳиндча ахлоқдан ўзини ҳимоялаш, “ўрта одамга” қарши йўналтирилган чоралар, чандалларга қарши курашдан иборат. Бу унингча, “бизнинг ҳис-туйғуларимизга” зид келади, лекин қандай ҳислар? Ахлоқ? Адолат? – “ахир, файласуфларга қўйган талабим: эзгулик ва ёвузликнинг нариги томонидаку, улар ахлоқий ҳукмлар саробику”². Бошқа томондан, Ницше бу асосларда “орийча инсонийликни” кўради. Христианлик орийча диннинг зидди сифатида намоён бўлади, чандал қадриятларининг ғалабаси, яъни “инкор этилган, амалга ошмаган, ҳукм қилинган”, охир-оқибат, яна негатив ҳолат.

Ницше ана шу “инсонпарварликнинг юқори чўққисини” ўзининг оқсуяк таълимоти чегараси билан ўлчайди. Унинг сўзига кўра, “ўзини восита сифатида эмас, балки мавжуд тузилманинг мазмуни, мақсади сифатида ҳис қилиши керак”, шунда қуйи қатламнинг эксплуатацияси – номукаммал, содда-жўн жамият тузилишининг белгиси бўлмайди, “бутун тирикликнинг моҳияти билан алоқада бўлади” ва “бу ҳукмронлик иродасининг оқибатига айланади”³. Бироқ, Ницше икки – христианча ва ҳиндча ахлоқни тенглаштиради. Инсонни ахлоқли бўлиши учун ишлатилган воситалар ҳозиргача ахлоқсиз бўлди. Бу эътироз, албатта, Ницше таклиф қилган қоидаларга қийинчилик билан мос келади. Айнан “ахлоқни яратиш учун, қаршилиқ иродаси керак”⁴. “Дажжол”да “Ману

қонунлари”га берилган баҳо акцентлари ара-лашиб кетади. “Санамлар оқшоми”да ундай эмас. Унда юқори ахлоқ шаъни кўрсатилади, шу ёрдамида олий табақа, файласуфлар ва ҳарбийлар, унинг ёрдамида оломонни ўз йўлида ушлаб туради. Ёлғоннинг ахлоқсизлиги инкор этилади, лекин урғу ёлғоннинг мақсадига берилади, “христианликка муқаддас мақсад етишмайди, ҳинд ахлоқида эса жўмард қадриятлар устуворлик қилади”⁵. Касталар тартиби, иерархия, Ницшега кўра, ҳаётнинг олий қонунини шакллантиради. Ницшеда шундай қилиб, уч жиҳатли тартиб таснифи юзага келади: христианлик – қуйи даража, ҳиндча ахлоқ ёки буддавийлик – ўртанча халқа, ҳаётга муҳаббат билан ницшеча оқсуяклик – юқори даража.

Ницшенинг буддавийлигига қайтамыз. Демак, буддавийлик иерархиянинг ўрта даражаси. У ўзининг тўдага йўналганлиги билан христианликдан юқори, бироқ қайсидир маънода христианликка яқин, чунки номукаммал нигилизм ва пессимизм сифатида намоён бўлади. Ницше динга нисбатан фақат бир оқловни кўради: у ҳам бўлса оддий одамларга, кўпчиликка, ўз ҳолатидан қониқиш ҳиссиётини бера олишидадир. “Балки христианлик ва буддавийликда ҳеч қандай ҳурматга лойиқ нарса бўлмаслиги мумкин, лекин уларда оми инсонни саробий олий тартибга интилишни ўргатувчи санъат мавжуд. Бу унинг учун жуда мушкул, лекин бу мушкулот заруриятдир!”⁶. Бу диннинг амалий характери билдиради, у файласуфлар қўлида тарбия қуроли сифатида роль ўйнайди. Агар у мустақил ҳаракат бошласа, Ницшенинг фикрига кўра, ҳалокатга олиб келади: “мустақил динлар “инсон”нинг қуйи чегарада қолиб кетишидаги асосий сабабчи бўлади; улар ҳалокатга юз тутиши керак бўлган

¹ Ницше Ф. Сумерки идолов // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 586.

² Ўша ерда. – Б. 585.

³ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 380–381.

⁴ Ницше Ф. Сумерки идолов // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 588.

⁵ Ницше Ф. Антихрист // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 683.

⁶ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 288.

нарсаларни ўзида сақлаб қолишган”¹. Шу маънодаги фожиавий шоирнинг санъати ҳаётнинг, ироданинг ғалабасига тенг. Изтиробларга қарамасдан, Зардушт, унинг “аъло одам”ининг тарғиботи билан, христианлик ва буддавийликдан юқори туради.

Буддавийликнинг камчилиги тушқунлик ва ҳаёт инкорида кўринади. Бу ерда биринчи таассурот аниқ кўзга ташланади. Бунда Ницше Шопенгауэрнинг таъсирида бўлган. Шопенгауэр нигоҳи орқали у буддавийликни танқид қилади. Шопенгауэр фалсафасидан “чекиниб” (яъни бир вақтнинг ўзида ҳам чекиниб ҳам унга суяниб), Ницше тушқунлик ҳолатини “туб-тубига” мулоҳаза қилиб кўришга уринади. Унга “осиёча ва ташқи осиё нигоҳи ила назар ташлайди”, “эзгулик ва ёвузликнинг нариги томонида туриб, ахлоқ ҳукмронлигидан, чалкашликларидан ташқарида, Будда ва Шопенгауэр сингари” киё боқади. Тушқунлик ва нигоҳ олдида фикр тимсоли сифатида намоён бўлади, “ҳамма имконият мавжвуд фикрий тимсоллар ичра дунёни инкор қилувчилиги билан ажралиб туради”. Лекин ахлоқни инкор қилувчининг позицияси, бошқа тескари идеални яратади: “шундай инсон идеалики, у ҳаётий жўшқинликка лиммо-лим ва ўзини олам даражасида таъкидловчи инсон, у нафақат қониқиш ва кўникишга ўрганди, балки уларни яна асрлар оша такрор ва такрор бошидан ўтказишга тайёр...”². Кўз ўнгимизда “файласуф Диониснинг сўнгги шогирди”, “абдий қайтиш ўқитувчиси” “ўлим башоратчилари” билан баҳсга киришади.

Будданинг ҳаётидан бир сюжетни ажратиб олиб, Ницше шундай дейди: “Мана, бедор қалблар: туғилиб улғурмасдан, ўлимга интилади, хориган ва ҳаёт инкорини қўмсайди. Агар уларга бемор, қария ёки мурда учраса,

шу дамдаёқ айтадилар: “ҳаёт ўтиб кетди!” Лекин уларнинг ўзи инкор қилинган, уларнинг нигоҳлари бор мавжудликни кўради”³.

Демак, Ницше учун абдий қайтиш ҳақидаги таълимот катта ҳаёт жўшқинлигига, ҳаёт тасдиғига олиб келади. Бу ҳолат дунёдаги муносабатлар устидан ҳукмронлик қилади (“менинг ўзим абдий қайтиш сабабларига тааллуқлиман”). Бу буддавийликка зид туради, бу номавжудлик йўли эмас, балки ҳаётнинг инкоридир. Бу ўзига хос дионисча “Ҳа”, буддавий “Йўк”қа нисбатан қаршиликдир, Дионис Буддага қарши⁴. Ницшеннинг сўзлари билан ифодаласак, “Дионис хочланганга (Исога) қарши”. Лекин шундайми? Буддача “Йўк”нинг, буддача инкорнинг маъноси нимада? Ницше уни англаганми? “Ҳа”ни тушунганми, қанчалик даражада?

Сўнгги саволга деярли жавоб берилган. Ницше буддавийликни танқид қилаётганида уни доимий равишда, ўзининг фалсафий рақиб билан – Шопенгауэрнинг “ојизона тушқунлиги” билан айнанлаштиради, гўёки “куч тушқунлиги”га қарши қўяди. Бу Ницшеннинг ўзига хослигидир, лекин бошқа материалда Андрей Белий шундай дейди: “У бир неча бор Дарвинга эътироз билдиради, ваҳоланки, ундан фойдаланади, лекин унга тасодифан йўлда учраган хипчиндек муносабатда бўлиб, оёғини остидан чиққан схолас-тикани яксон қилмоқчи бўлади... Унинг учун ҳаммаси, керак бўлганида яксон қилиш учун воситага айланади. Шу ерда у католикларга қарши Боклей, Миллей, Дарвин ёрдамида пистирма куради, бошқа жойда фахрий олимлар оёғи остига иезуитни ташлайди”⁵. Ушбу фикрни давом эттириб, айтиш мумкинки, Ницше буддавийликдан христианликка қарши курашиш учун қурол сифатида фойдаланади. Агар Шопенгауэрга қарши

¹ Динга рақобатчиликни ошпазлар ташкил қилади: “Жоҳил ошпазлар туфайли, соғлом тафаккурнинг йўклиги туфайли инсониятнинг ривожланиш ошхонасида тўсиқ кўпроқ қолиб кетди, унга катта талофат келтирди...” // Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 355.
² Ўша манба. – Б. 284.

³ Ницше Ф. Так говорил Заратустра // Ф. Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 32.

⁴ Ўша манба. – Б. 32.

⁵ Белий А. Арабески. – М.: Мысль, 1911. – С. 68.

кураш мантиғи унга қарши бўлса, иккилан-масдан ундан ҳам воз кечади.

Лекин буддавийлик Ницше учун тасодифан қўлга илинган хипчин эмас. “Хайратли тарзда ҳиндча, юнонча, олмонча файласуфона мулоҳазакорликнинг ички бирлигини” кузата туриб, бу ўхшашлик сабабини тилнинг яқинлигидан деб билади. Грамматиканинг умумий фалсафаси зарурий ҳолда “ҳаммасини ягона тартибли ривожига, фалсафий тизимлар кетма-кетлигига замин тайёрлайди”¹.

Бундан ташқари, Ницше яна қуйидагини эълон қилади: “Ҳамма европаликлар, яшаётганлари ва яшаганлари ҳам – Афлотун, Вольтер, Гете – мен кенг диапазонли қалбга эгаман. Бу шароитга боғлиқ. Бу шароит менга боғлиқ эмас, балки “нарсаларнинг моҳиятидан” келиб чиқади. Мен Европанинг Буддаси бўла олар эдим, албатта, у ҳиндча буддавийликнинг антиподи бўларди”². Бундай қиёс кўп ҳолда симптоматик тарзда содир бўлади, ҳеч қандай зиддиятларга аҳамият бермайди. Навбатдаги даъват: “Мени ўзгалар билан аралаштирманг!” Ницшечилик руҳида айтиш мумкинки, Ницшеннинг Европа Буддаси бўлиши учун асос бор, зеро, у тарихий мавжуд Буддага ўхшашни истамаган.

Ницшеда эмас, буддавийликда ҳам ҳаракат нуқтаси сифатида инсоннинг экзистенциал изтиробли олами туртки бўлади, чунки у ўз тафаккури ва эхтирослари натижасида абгор бўлиб қолган. Асосий мақсад унисидида ҳам, бунисидида ҳам намоён бўлади – бу инсоннинг шароитдан озод бўлиши учун кўмаклашиш, зотан, озодликка мустақил эришиш керак: Будда ҳам, Ницше ҳам бунга фақат туртки бериши мумкин. Бу ерда изтироб жараёнининг ўзига хослиги сифатида шарҳланади, у худди ёпиқ доирага ўхшайди, ўзини-ўзи кучайтириб боровчи копкондир. Изтироб онтологик йўналишни йўқотиб қўйилиши натижасида пайдо

бўлган. Озодликка, яъни боғланиб қолишдан стабилликка ўтиш жараёнида эришиш мумкин. Бу инсоннинг фундаментал идентиклигида ва воқеийлигида намоён бўлади. Ана шу идентиклик, албатта, бир хил эмас. Ҳамма ёлғон “мен” занжирларидан қутулиш, буддавий идеалнинг якунидир, “у ўзини доимо трансценденция қилади, гиперболик тарзда ўз ички имкониятларини очади, ўзидан ташқарига чиқади”³. Бу Ницшеннинг “аъло одам”и тимсолига тўғри келади.

Ницше буддавий инкорнинг нозик жиҳатларини ва чуқурлигини етарлича баҳолай олмади. Буддавийликда ҳар қандай метафизик ҳолатнинг ўзига хослиги инкор қилинади, инсон учун реалликка ошнолик имконияти яратилади. Охир-оқибат, ушбу инкор қилиш негатив бўла олмайди. У эзгулик ва ёвузликнинг чегаравий ҳолатларидан, оптимизм ва пессимизмдан озод қилиб, ўрта йўлни танлашга имконият яратади. Моҳиятан, Ницше Будда сингари ҳар қандай метафизик спекуляциядан ҳазар қилади, улар, албатта, доимо бузиб талқин қилинади. Ницшеннинг афористик стили, фрагментарлиги ўқувчини озодлик йўлига чиқиб олишига ёрдам беради. Бу худди буддавий сутралар стилига ўхшаб кетади. Ҳақиқатни мантикий боғланган ҳолда, ёдлаб олиб баён қилмасдан, балки уни топишга туртки бериб юбориш стилини танлайди. Будда ҳам, Ницше ҳам замондошларга ва уларнинг авлодларига кучли таъсир қилган Агар шарқ инсони учун Будданинг нирванаси ижобий мазмунга эга бўлса, нирвана ўлим дегани эмас, балки идеал модел тимсолидир. Будда бутун мавжудотни сансара ғилдирагидан озод қилди. Ницшеннинг “хаёт фалсафаси” эса европа инсонини иккиланиш таассуротига тушириб қўяди. Бу ерда Ницшеннинг Будда идеалига муносабатини кўриб чиқамиз: унинг учун нирвана бу ҳаётдан кетишдир, ундан нигилистик воз кечиш, ўзини-ўзи ўлдиришга тенглашади.

¹ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Ф.Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – Б. 256.

² Свасьян К.А. Фридрих Ницше – мученик познания // Ф.Ницше. Соч. В 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 35.

³ Автономова Н.С. Рассудок, разум, рациональность. – М.: Наука, 1988. – С. 143.

